

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Київ 2023

Міністерство культури
та інформаційної політики України
Національний музей історії України
Скарбниця Національного музею історії України

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

*Матеріали наукової конференції
«Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»
21 листопада 2022 р.*

Київ 2023

УДК 93/94+902/4

С 69

Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – Київ, Скарбниця Національного музею історії України – філія Національного музею історії України, 21 листопада 2022 р. – К.: ТОВ «Фенікс», 2023. – 292 с.

Редакційна колегія: Л. С. Клочко, Ю. Б. Полідович

Дизайн, верстка, макет: О.І. Заславська, А. Й. Заславський

Збірник «Музейні читання» містить матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», яку щорічно (з 1993 р.) проводить Скарбниця Національного музею історії України (до 01.09.2021 Музей історичних коштовностей України) – філія Національного музею історії України. Автори статей – співробітники музеїв, науково-дослідних інститутів, університетів розглядають широке коло проблем збереження культурної спадщини, вивчення музейних колекцій та окремих пам'яток ювелірного мистецтва, його сучасних тенденцій розвитку, технологія художньої обробки металу та коштовного каміння, особливості творчості митців-ювелірів на різних хронологічних етапах історії України.

На обкладинці: Колт. Золото, перегородчаста емаль. Скарб, знайдений на городищі Княжа Гора поблизу м. Канева у 1896 р. Зібрання Скарбниці НМІУ. Фото Дмитра Клочка.

УДК 93/94+902/4

С 69

ISBN 978-966-2523-51-5

© Національний музей історії України, 2023

© Автори статей, 2023

ПРЕДМЕТИ З ЛАВРСЬКОЇ РИЗНИЦІ У КОЛЕКЦІЇ СКАРБНИЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті розглянуті предмети культового і світського призначення, які походять з ризниці Успенського собору Києво-Печерської лаври і зберігаються в Скарбниці Національного Музею історії України. Серед них витвори як українського, так і західноєвропейського золотарства XVII–XIX ст. Частина з них позначена вкладними написами або гербами власників. Вивчення їх становить значний інтерес для дослідження історії та культури України.

Ключові слова: ризниця Успенського собору Києво-Печерської лаври, вклад, золотарство, кадило, потир, панагія, кухоль, стакан.

У колекції Скарбниці НМІУ зберігаються предмети церковного начиння, інсигнії архієреїв і значна кількість срібного посуду з ризниці Успенського собору Києво-Печерської лаври. Значна їх частина має вкладні написи або власницькі позначки (написи, ініціали, герби). Вивчення цих музейних предметів дає можливість не тільки розширити інформаційний потенціал кожного з них, але й скласти уявлення про цілісний комплекс лаврської ризниці, яка становить значний інтерес для дослідження української історії і культури XVII–XIX ст.

Києво-Печерська лавра – одна з найбільших святинь православного світу, акумулювала в собі значні скарби: предмети оздоблення храму, літургійне начиння, коштовні пожертви вірян до шанованої обителі, речі особистого вжитку, прикраси, предмети давнини, посуд тощо. Ризниця Успенського собору мала унікальне зібрання сакральних, меморіальних і художніх пам'яток, що формувалося впродовж століть. Фаховий музейник і мистецтвознавець Ф. Морозов у 1922 р. писав: «... всю культову сторону минулого життя України, ... необхідно вивчати переважно за пам'ятками, що зберігаються у Лаврі, але й для вивчення всіх інших сторін поступового культурного розвитку України необхідно насамперед ознайомитись з тими пам'ятками цієї культури, які зберегла та сама Лавра» (цит. у перекладі за: Чередниченко, 2013, с. 80).

Речі церковного вжитку переходили у ризниці – окремому приміщенні, яке фактично було і складом, і скарбницею. Відомо, що в XVII ст. для ризниці було виділене приміщення у північно-західній частині Успенського собору (Путешествие, 1897, с. 48), а у XIX ст. ризницю перемістили до південно-західного приділу собору, в якому до 1839 р. був престол Трьох Святителів. Також окремі комплекси речей – старовинний посуд, монарші грамоти, документи, зберігались у приміщенні бібліотеки монастиря на хорах Успенського

собору (Евгений, 1847, с. 88). К. Шероцький у Путівнику 1917 р. писав, що у ризниці зберігалися скарб монет і навіть фрагменти мозаїк і цеглин XI ст. (Шероцький, 1918, с. 283).

Фактично, ризниці шанованих монастирів і храмів (як і колекції монархів) були своєрідними музейними зібраннями з чіткою структурою зберігання та ретельним обліком предметів. Суттєва відмінність церковних ризниць від музейних зібрань полягала у функціональному використанні предметів. Тому речовий склад ризниць не був постійним. Предмети ремонтували (поновляли), деякі повністю переробляли та виготовляли нові – з використанням металу і коштовного каміння з речей, що вийшли з ужитку. Ризниця функціонувала як живий організм. Сюди приводили шанованих гостей і паломників. Ймовірно, з кінця XIX ст. ризниця Лаври стала доступною і для загального відвідування.

На жаль, ми не маємо лінійної історії лаврської ризниці від часів заснування монастиря. Частина лаврського архіву з описами церковного начиння було втрачено в результаті нищівної пожежі 1718 р. Перші документальні свідчення про її речовий склад відносяться до кінця XVI ст. Це перелік майна Києво-Печерського монастиря, укладений при його передачі архімандриту Никифору Туру (Опись, 1859). Збережений корпус описів лаврської ризниці дозволяє простежити її склад лише від 1739 р. До XIX ст. облік майна і надходжень вели всі храми на території монастиря: маємо окремі описи ризниць Успенського собору, Микільського (Больничного) монастиря, Ближніх і Дальніх печер та приписних до Лаври монастирів. Проте, важливо враховувати, що за потреби богослужбові предмети переміщували між храмами, і це значно ускладнює визначення первісного походження речей. Від 1876 р. спостерігається процес об'єднання ризничних зібрань окремих лаврських храмів. На початку XX ст. спільна ризниця Києво-Печерської лаври функціонувала в Успенському соборі. В описі ризниці, надрукованому у типографський спосіб близько 1912 р., обліковано і детально описано 1693 предмети (Опис, б/р).

На початку 1920-х рр. лаврська ризниця, крім приділу Трьох Святителів, займала ще дві кімнати на другому поверсі Успенського собору. Інвентаризація її предметів, проведена співробітниками ревізійного підвідділу з ліквідації майна колишніх релігійних установ, нарахувала 5 493 *«предметів релігійного культу»* (з урахуванням портретів, шаф для зберігання тощо, але без значної частини предметів із золота) (Опис, 1920, арк. 157-162зв.). Історія лаврської ризниці фактично завершилась у 1920-х рр., коли варварськи знищували і грабували храми. Найбільшу зацікавленість у експропріаторів викликали предмети з коштовних металів із дорогоцінним камінням, але не в якості мистецьких творів, а виключно як фінансовий капітал. Проте, завдяки самовідданій роботі, фактично подвигу українських музейників і науковців, велику частину скарбниці вдалося врятувати від монетизації: значна

кількість ризничних предметів потрапила до Лаврського музею культів та побуту та Історичного музею у Києві.

На жаль, цілісне зібрання лаврської ризниці, унікальне за історичним і мистецьким значенням, не уникнуло розпорошення по різним музейним та приватним зібранням. Завдяки оцифруванню та оприлюдненню музейних колекцій, відомо, що предмети з ризниці Києво-Печерської лаври зберігаються у Музеї Вікторії та Альберта (Велика Британія), у Державному історичному та інших московських музеях. Також кілька предметів потрапили до колекцій Національного художнього музею України та Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького. До Музею історичних коштовностей предмети з лаврської ризниці надійшли як зі «старої збірки» Історичного музею, так і з колекції Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника у 1960-х рр. Вивчення шляхів переміщень вказаних предметів впродовж ХХ ст. – тема окремого документального дослідження.

Вивченню історії формування і предметного складу лаврської ризниці присвячено низку наукових розвідок. Першими до цієї теми звернулися історики ХІХ ст. – митрополит Євгеній (Болховітінов) (Евгений, 1847, с. 82–89), П. Лебедінцев (Киево-Печерская лавра, 1894, с. 50–61), Ф. Титов (Титов, 1909), які безпосередньо вивчали артефакти в ризниці і залишили їхні описи. Музейні предмети, історично пов'язані з лаврською ризницею, представлені у дослідженнях М. Петренка (Петренко, 1970), Г. Полюшка (Полюшко, 2001; Полюшко, 2012; Абашина, Полюшко, 2015), А. Бартош (Бартош, 2001), А. Вариводи (Варивода, 2016), О. Сергій (Сергій, 2020), О. Лопухіної (Лопухіна, 2020) та ін. Особливо слід відзначити каталог вкладів з тканин і коштовних металів до Успенського собору з колекції Національного заповідника Києво-Печерська лавра, підготовлений В. Щербаковою та Г. Листопад (Вклади та вкладники, 2005). Ґрунтовне дослідження соціального складу вкладників Успенського собору на основі аналізу описів його ризниці ХVІІІ ст. було проведене О. Прокоп'юк (Прокоп'юк, 2019). Систематизовані нею дані були використані у процесі роботи над даною публікацією.

Джерельною базою для встановлення походження предметів є, насамперед, описи ризниці Успенського собору ХVІІІ–ХІХ ст.¹, «Альбом видів Успенської Києво-Печерської лаври, предметів і старожитностей, що зберігаються в її ризниці» (Альбом видов, б/г), інвентарні книги Лаврського музею / Всеукраїнського Музейного Городка, фотографії та фотографічні скляні негативи з колекції Національного заповідника «Києво-Печерська

¹ Зберігаються у фондах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» та Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі – ЦДІАК України).

лавра» (далі – НЗКПЛ)². Завдяки візуальним джерелам вдалося ідентифікувати значну кількість предметів з лаврської ризниці, а також отримати безцінні зображення пам'яток у первісному стані. Фотофіксація на скляні пластини проводилась на початку ХХ ст. для Альбому ризниці, а починаючи з 1920-х рр. предмети фіксувались вже у складі колекції Лаврського музею / Всеукраїнського Музейного Городка. Окремі пам'ятки фотографували дуже ретельно, включаючи вигляд у демонтованому стані.

Кожна пам'ятка з ризниці Успенського собору є багатошаровим джерелом, вивчення якого вимагає застосування міждисциплінарного підходу. Але на першому етапі є очевидною необхідність виявити та якомога повніше репрезентувати комплекс ризничних предметів з музейних колекцій. Значною подією в цьому напрямку стала виставка 2021 р. у Скарбниці НМІУ «Дорогоцінні вклади XVI–XIX ст. із зібрання Національного музею історії України» (куратор О. М. Терещук), на якій була представлена частина пам'яток сакрального мистецтва, пов'язаних з Лаврою. Продовжуючи тему узагальнення відомостей щодо речового складу лаврської ризниці, ставимо за мету даної статті охарактеризувати предмети з колекції Скарбниці НМІУ, що перебували в ризниці Успенського собору до кінця XVIII ст. З огляду на те, що переважна більшість цих пам'яток досліджена науковцями музею і опублікована в альбомах, каталогах та окремих статтях³, наголосимо на уточненні походження та контексті побутування предметів з дорогоцінних металів і тканин XVI–XVIII ст.

У лаврській ризниці зберігався ряд предметів, вкладених до Успенського собору ще до пожежі 1718 р.⁴ Найбільш раннім зафіксованим вкладом є старовинне срібне позолочене кадило, виконане у готичному стилі, подароване 1541 р. підскарбієм земським Великого Князівства Литовського Іваном Євстафійовичем Горностаєм (інв. № ДМ-7904; рис. 1: 1). Пам'ятка неодноразово привертала увагу дослідників як унікальний предмет золотарства (Щербаківський, 1924, с. 9; Пуцко, 2004; Музей історичних коштовностей України, 2004, кат. № 139), але питання місця її виготовлення залишається дискусійним. Вклад вперше фіксується в описі монастирського майна 1593 р. (Опись, 1859, с. 378–379). У описі ризниці 1763 р. зазначена «*Кадилница старинная большая серебрянная горностаевская весомъ четыре*

² Тут і далі посилаємось на архівні документи та музейні предмети, які зберігаються у фондах НЗКПЛ у відповідних групах зберігання: Архів (КПЛ-А); Негативи (КПЛ-Н); Фото (КПЛ-Ф); Метал (КПЛ-М); Книги (КПЛ-КН).

³ Золота скарбниця України, 1999; Музей історичних коштовностей України, 2004; Національний музей історії України, 2011; матеріали наукових конференцій «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки» та ін.

⁴ Ф. Титов зазначав: «Найбільш давніми речами у лаврській ризниці є рукописне Євангеліє і кадильниці XVI ст., а всі інші речі відносяться до XVII і XVIII ст.» (Титов, 1909). Пер. авторів.

фунта три лота два золотника споловиною» (Опис, 1763, арк. 26). На кадилі відсутні написи, але відомості про дарунок містяться у розлогому вкладному тексті по сторінках рукописного Євангелія 1541 р., наданого тією ж особою. Принагідно зауважимо, що вклад Івана Горностая, наданий *«Пречистое Богоматери, у Києвъ у печерській монастырь к великой церкви мурованой к болюму Престолу»*, включав у себе Євангеліє зі срібними золоченими накладками, кадильницю і *«Панагію Матици жемчужное сребром оправленую всю позолотисту, которую ми Государь Король даль»* (Опис, б/р, с. 2).

Другий предмет кінця XVI – XVII ст. (інв. № ДМ-7883; рис. 1: 2) – срібна масивна лампада (панікаділо) з трьох ажурних стаканів, укріплених вінцями до круглої основи, оздоблена вставками з кольорового скла (Петренко, 1970, фото між с. 16–17; Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник, 1974, с. 86). Згідно з описом 1778 р. лампада, оздоблена *«простим»* камінням, знаходилась в Успенському соборі перед чудотворною іконою Успіння (Опис, 1778, арк. 92). На жаль, відомостей про її надходження не виявлено. Зауважимо, що форми цього витвору українських майстрів позначені впливами сербського золотарства (Постникова-Лосева, 1975, с. 202).

В Успенському соборі перебувала значна кількість коштовних предметів з вмістом священних реліквій християнського світу. У Скарбниці НМІУ зберігається семикінцевий срібний золочений хрест-моштовик, всередині якого, у дерев'яному хресті, знаходяться срібні «кіотці» з часточками мощей і святинь (інв. № ДМ-7909; рис. 1: 3). Хрест виготовлений у 1671 р. за благословенням печерського архімандрита Інокентія Гізеля *«кошто(м) благочестивого раба Їжїя Тихона Огъен(у)ка с женою Євфимією за отпущение грѣховъ свои(х)»*. Напис, що вказує на ймовірного автора твору – київського майстра Федора Золотаря⁵ – розміщений на звороті руків'я дерев'яного хреста (Арустамян, Баглій, 1999; Пуцко, 2014).

Поширеною практикою було офірування комплектів євхаристичного посудин. Зазвичай, такі вклади робили заможні особи у якості коштовних дарунків. Їх супроводжували проханням про довічне поминання у монастирі⁶. Переважно посудини для літургії виготовляли зі срібла, але ризниця Києво-Печерської лаври у XVIII ст. вміщувала 5

⁵ Підпис Федора Золотаря виявлено ще на трьох предметах, виготовлених для Києво-Печерської лаври: срібному панагіарі 1655 р. (НЗКПЛ, інв. № КПЛ-М-9922) (Мішнева, 1993, с. 67–70), оправах Євангелій 1658 р. (інв. № КПЛ-КН-9571) (Полюшко, 2008, с. 69) та 1670 р. (Скарбниця НМІУ, інв. № ДМ-1507) (Арустамян, Баглій, 1999, с. 50). На нашу думку, творчий доробок цього майстра потребує подальших досліджень, оскільки предмети значно відрізняються за стилістикою та прийомами виконання.

⁶ Наприкінці XVII – першій половині XVIII ст. розлогі вкладні написи, що інколи містили і прохання про поминання рідних вкладника, часто наносили на чільний бік предмета.

євхаристичних комплектів із золота: це вклади гетьмана Івана Самойловича, сибірського губернатора Матвія Гагаріна, імператриці Анни Іоановни, печерського архімандрита Зосими Валкевича та комплект від «доброхотних дателей». Зазначимо, що ці предмети часто слугували зразками для копіювання та фактично диктували «моду» на форми літургійного начиння. Збереглися золоті, оздоблені емаллю і дорогоцінним камінням, потир (інв. № ДМ-7865; рис. 1: 4) (Петренко, 1970, с. 78–82) і дискос (інв. № ДМ-7866; рис. 1: 5) (Музей історичних коштовностей України, 2004, кат. № 195, 196) з комплекту, наданого Іваном Самойловичем 1686 р. на поминання своїх дітей. Комплект складався з потиру, дискосу та звіздиці, загальною вагою близько 2 кг 664 г. Коштовні предмети були виготовлені кращими майстрами у московській Золотій палаті на замовлення гетьмана. Протягом кінця 1685 – березня 1686 р. для виготовлення чаші, дискосу, звіздиці, лжиці, копія та окладу Євангелія ним були передані до Москви 560 червонців, 100 руб. «дрібних грошей» на лігатурне золото та золота ложка (Кочегаров, 2021). Цікаво, що в описах XVIII ст. предмети віднесено до грецької роботи. Посудини значно деформовані, але архівні фотознімки надають уяву про їх первісний вигляд (Альбом видов, арк. 18, інв. №№ КПЛ-Ф-13014–13016; КПЛ-Н-5151, КПЛ-Н-1749) (іл. 1).

Чаша золотая чеканной прорѣзаной работы, эмалированная, въ драгоценныхъ камняхъ и при ней дискосъ со звѣздицею. Даръ Гетмана Ивана Самойловича.

Дискосъ и звѣздица золотые съ эмалированными изображениями и драгоценными камнями.

Тотъ же дискосъ изнутри.

Іл. 1. Потир, дискос і звіздиця – вклад гетьмана Івана Самойловича (Альбом видов, арк. 18, КПЛ-Ф-13014–13016)

З числа багатьох наборів євхаристичних посудин з позолоченого срібла збереглися вклади ігумені Хорошівського Вознесенського жіночого монастиря Марії Квіткіної-Гамалеєвої 1741 р. (потир, інв. № ДМ-7870; рис. 1: 6) (Березова, 2019, с. 505) та соборного старця, майбутнього печерського архімандрита Зосими Валкевича 1755 р. (потир, інв.

№ РДМ-1444⁷; рис. 1: 7) (Сергій, Березова, 2020, с. 246). Зазначимо, що предмети, які склали комплекти з названими потирами, зберігаються у колекції НЗКПЛ: виготовлені київським золотарем Матвієм Наруновичем дискос (інв. № КПЛ-М-5648) і звіздця (інв. № КПЛ-М-5623), а також дискос (інв. № КПЛ-М-6139) і звіздця (інв. № КПЛ-М-5701), створені невідомим українським майстром на замовлення Зосими Валкевича. Встановити їх комплектність вдалося завдяки збігу ризничних позначок⁸ на звороті предметів та докладним описам у лаврському архіві.

Довгий час в якості потира слугувала польська дароносиця, пожертвована до Успенського собору графом Борисом Шереметьєвим (інв. № ДМ-7899; рис. 1: 8). Срібна золочена дароносиця (циборіум), оздоблена філігранню і кольоровим склом⁹, створена у 1710–1719 рр. у м. Глогуві майстром цеху Йоганном Стоссом (Johann Stoss) (Музей історичних коштовностей України, 2004, кат. № 241). На предметі відсутні написи, але відомості про вкладника зафіксовані в описах. У Реєстрі церковного майна 1739 р. зазначений *«Потиръ скри(ш)кою сре(б)ропозлацн(н)ій скаменіемъ простимъ. Гд(і)на Бориса Петровича Шереметева»* (Реєстр, 1739, арк. 1зв.). У описі 1763 р. подано докладний опис пам'ятки, який дозволяє зіставити її з музейним предметом з колекції Скарбниці НМІУ. Потир з кришкою *«работы лютверковой»*¹⁰ (Опис, 1763, арк. 3зв-4) обліковувався серед священних посудин і лише у наприкінці XIX ст. переведений до розряду предметів, які не належать до богослужбових.

Великою цінністю у кожному храмі і невід'ємною складовою православного обряду є напрестольні Євангелія. У ризниці Великої церкви на початок XIX ст. перебувало близько 60-ти (включно з великими книгами, що були встановлені на престоли) Євангелій в коштовних окладах. Збережені екземпляри цієї унікальної збірки наявні у колекціях кількох київських музеїв і архівів. На сьогодні у Скарбниці НМІУ виявлено чотири богослужбові книги в срібних окладах XVIII ст., дві з яких є підписними зразками київського золотарства.

Євангеліє 1717 р. у срібній з позолотою оправі, створеній 1722 р. знаним київським золотарем Ієремією Білецьким, *«сооружися... до обители Печерської за благословенієм пречестного отца Ианікія Сенятовича, архимандрита Печерского, старанієм честного*

⁷ Колекція Національного музею історії України.

⁸ Комплекти єхаристичних посудин позначалися цифрами, які співпадали на всіх предметах набору. Принагідно зауважимо на важливості фіксації у музейній документації всіх позначок на предметі – зокрема речі з лаврської ризниці зазвичай позначені одним або двома гравійованими номерами.

⁹ Докладніше про символіку оздоблення див.: https://goldenukr.com.ua/?page_id=10739

¹⁰ Виконаний у техніці скані (філіграні).

ієромонаха Артемія Арешикієвича из Шклова» (інв. № ДМ-4371; рис. 1: 9) (Петренко, 1970, с. 116, 150; Музей історичних коштовностей України, 2004, кат. № 159). Основу оправи складають срібні дошки, вкриті дрібним рослинним візерунком, виконаним у техніці черні, які слугують тлом для накладних позолочених карбованих пластин із сюжетними зображеннями в обрамленні барокового декору. На заломі нижньої дошки оправи гравійовано: «*Сіє єв(з) дѣла(л) Ієрємѣ(и) Бѣлєцки(и) Зло(т)ни(к) Киє(в)кї(и)*», а також нанесений номер 11, що відповідає опису ризниці 1778 р. (Опис, 1778, арк. 43зв.). Зауважимо, що на перших аркушах книги знаходиться інший вкладний напис, датований 1740 р.

Оригінальним оздобленням вирізняється Апостол (інв. № ДМ-4365; рис. 1: 10) лаврського друку 1722 р. – вклад печерського намісника ієромонаха Васиана¹¹ (Опис, 1778, арк. 515). Книга також оправлена срібними дошками з черневим візерунком¹², на яких укріплені карбовані прорізнi позолочені накладки з фігуративними композиціями, доповненими бандеролями і хартіями з текстами апостольських послань. На верхній дошці представлені Успенський собор Києво-Печерської лаври, над ним – зображення Христа, який благословляє лівою рукою, у правій – тримає ключі, з боків – поясні зображення дванадцяти апостолів в обрамленні виноградної лози; у центрі спідньої дошки – композиція «Розп'яття», по кутах – символи євангелістів (Музей історичних коштовностей України, 2004, кат. № 157). Попри відсутність позначок автора оправи, можна впевнено припускати її виконання видатним київським майстром на початку 1730-х рр.

Напис на окладі Євангелія московського друку 1735 р. сповіщає про вклад ієросхимонаха Івана Пархацького¹³ (інв. № ДМ-447, рис. 1: 11). Оправа (50,5 × 26,0 см) оздоблена срібними з пістрявою позолотою карбованими накладками із зображеннями у

¹¹ На сьогодні єдиною документальною згадкою про вкладника є запис на форзаці книги Акафістів видання 1677 р., яка зберігається у колекції НБУВ: «*Тогож года [1739]. Априля себї полудні часа 5. преставися всецесный Ієромонах Васианъ бывшій Намѣсникъ Печерскій*» (Маргіналії, 2005, с. 18, кат. № 2).

¹² Срібні гладкі дошки, прикрашені візерунком, виконаним у техніці черні (на пластині, суцільно вкритій бархатистою черню, вирізняється срібний орнамент у вигляді пагонів аканту зі спірально закрученим листям), використані для оздоблення кількох окладів книг, які зберігалися у лаврській ризниці. Окрім вказаних, це оклад майстра АС 1731 р. (інв. № КПЛ-КН-72), невідомого майстра 1732 р. (інв. № КПЛ-КН-2175), І. Білецького 1738 р. з колекції Національного художнього музею України. До цієї ж групи відносяться оклади, виконані І. Равичем не раніше 1717 р. (інв. № ДМ-448) та І. Білецьким 1727 р., який зберігається у Музеях Московського Кремля (інв. № КН-47). З огляду на виконання карбованих накладок різними українськими золотарями у 1720-30-х рр., очевидно у якості основи майстри використовували вже готові пластини.

¹³ Коштом ієромонаха Іоанна Пархацького близько 1750 р. також були створені шати на дві ікони праздникового ряду головного іконостаса Успенського собору (Опис, 1778, арк. 69; Полюшко, 1995, с. 1).

середнику чільної дошки сцени «Здвиження Чесного хреста», на звороті – постаті Іоанна Предтечі в оточенні символічних композицій у овальному медальйоні. Оклад виконаний золотарем з клеймом МН (Матвій Нарунович), який плідно працював у Києві у 30-50-тих роках XVIII ст. (Березова, 2019, с. 506, рис. 9).

Одразу з трьома майстрами київського художнього середовища пов'язане створення ошатного окладу Євангелія печерського друку 1746 р. (інв. № ДМ-1511; рис. 1: 12). Євангеліє в окладі, виконаному відомим київським майстром Федором Левицьким за ескізом учня лаврської іконописної майстерні Василя Маркияновича, надав до Великої Печерської церкви видатний іконописець, начальник тієї ж майстерні, ієромонах Алімпій Галик у 1749 р. На тлі суцільних золочених дощок окладу вирізняються срібні овальні медальйони, обрамлені карбованим плетивом аканту, та яскраві розетки зі вставками з різнокольорового скла. У середнику чільної дошки представлено сюжет «Трійця Новозавітна», на звороті – «Богородиця Печерська», біля трону якої зображена уклінна постать прп. Алімпія Печерського – небесного патрона дарувальника¹⁴ (Петренко, 1970, с. 31–35; Музей історичних коштовностей України, 2004, кат. № 165).

Однією з перлин колекції Скарбниці НМІУ є золота митра, прикрашена коштовним камінням, перлами і фініфтевими медальйонами (інв. № ДМ-5967; рис. 1: 13) (Музей історичних коштовностей України, 2004, кат. № 151). Унікальна пам'ятка ювелірного мистецтва виготовлена у другій половині XVIII ст. київським золотарем Григорієм Чижевським з використанням оздоб більш раннього часу (Полюшко, 2007). Враховуючи доведений факт використання прикрас зі старих митр, які перебували у ризниці собору, можна припускати, що замовником виробу виступив монастир.

До предметів богослужбового облачення церковних ієрархів також належать наперсні хрести і панагії. Коштовні відзнаки архієреїв виготовлялись власним або монастирським коштом, надходили в якості подарунків, заповідались монастирю по смерті власників. Наприкінці XVIII ст. у ризниці зберігалось 40 панагій, представлених високомистецькими ювелірними витворами. Серед багатьох панагій у колекції Скарбниці НМІУ лише одна походить з ризниці Успенського собору. Вишукана золота панагія початку XVIII ст. з фініфтевим медальйоном із зображенням Богородиці, яка годує немовля-Христа, прикрашена розписною емаллю та оздоблена коштовним камінням (інв. № ДМ-5971; рис. 1: 14) (Музей історичних коштовностей України, 2004, кат. № 150; Палатна, 2007, с. 163). На жаль, ризничні описи не повідомляють про джерело її надходження. Зауважимо, що панагія

¹⁴ Можна припускати, що проект середника спідньої дошки виконав особисто замовник, оскільки на малюнку Василя Маркияновича зображено інший сюжет.

неодноразово ремонтувалася: згідно опису 1763 р. вона мала три підвіски з двома смарагдами і яхонтом та золотий ланцюжок (Опис, 1763, арк. 40).

У колекції Скарбниці НМІУ також зберігаються п'ять палиць XVIII–XIX ст. (інв. №№ ДМ-8046, ДМ-8048, ДМ-8049, ДМ-8052, ДМ-8053), що входили до комплектів облачень печерських архимандритів¹⁵. Палиця червоного оксамиту, згідно напису на матерчатій етикетці на підкладці, надійшла до ризниці у другій половині XVIII ст. (інв. № ДМ-8046; рис. 1: 15). Пам'ятку прикрашено великим фініфтевим медальйоном із зображенням сцени «В'їзду Господнього до Єрусалима» в обрамленні променів, викладених золотими блискітками і фігурними визолоченими пластинками. За периметром палиці срібними нитками і срібною біттю вигаптовано стилізований рослинний орнамент з виділеними кутовими елементами. Краї виробу декоровано вузьким срібним позументом і обкладено бахромою із золотих і шовкових ниток, до кутів прикріплені масивні золоті китиці (з трьох китиць залишилося дві). У ризниці Успенського собору палиця вперше згадується у друкованому описі початку XX ст. (Опис, б/р, арк. 597, № 1233/19). Скоріше за все, її було перенесено сюди пізніше, і первісно вона входила до складу ризниці церкви Входу Господнього до Єрусалиму. Цей невеликий дерев'яний храм рахувався при покоях лаврського архимандрита і розташовувався поруч із Годинниковою вежею у Митрополичому саду¹⁶. Оздобленням церкви опікувався, зокрема, печерський архимандрит Зосима Валкевич (1762–1786). Так, 1776 р. він замовив срібний оклад до Євангелія з фініфтевими медальйонами із зображеннями на чільній дошці «Воскресіння», на зворотній – «Входу Господнього до Єрусалима» (Музей книги і друкарства України, інв. № СД-145) (Корусь, 2012, с. 51–53). Враховуючи стилістичну подібність медальйонів Євангелія і палиці, припускаємо виготовлення останньої у період правління архимандрита Зосими, у 1760–1770-х рр.

Значну увагу у храмах приділяли приладдю для освітлення: панікадила, лампади, свічники виготовляли з коштовних металів і пишно оздоблювали. Вишуканим декором вирізняються піддони двох срібних золочених напрестольних «ліхтарів», створених Іваном Равичем і наданих 1721 р. «До Великої Цркви Успенія Престыа Бци напрестоль» монахом Гордієм, про що сповіщає вкладний напис на них (інв. №№ ДМ-4784, ДМ-4785; рис. 1: 16) (Березова, Терещук, 2022, с. 104). На жаль виявити детальний опис предметів у цілісному вигляді не вдалося – в описі ризниці 1803 р. зазначена лише вага кожного: *«Подсвещниковъ напрестольныхъ сребренныхъ пестропозолоченныхъ два, весу съ железомъ въ одномъ два фунта*

¹⁵ Палиця (з грец. «ἐπιγονάτιον» – «наколінник») – предмет богослужбового вбрання вищого духовенства у формі ромбовидного плата, що підвішують за верхній кут і носять біля правого стегна.

¹⁶ Церква Входу Господнього до Єрусалима зазначена під № 5 на «Перспекті Києво-Печерської фортеці й частини форштадту» 1783 р. (Крізь віки, 1982, № 100).

и семдесятъ восемь золотниковъ, а въ другомъ два фунта и восемьдесят девять золотниковъ» (Опис, 1803, арк. 61зв.). Так само, збереглися тільки піддони парних свічників, виготовлених у лаврську Успенську церкву «на великий престол боголюбивы коштом благородия его милости пана Іоанна Дімитрієвіча Двигубскаго сотника бывшего Зміївського»¹⁷ (інв. №№ ДМ-5528, ДМ-5530; рис. 1: 17). На початку ХІХ ст. свічники стояли за престолом у головному вівтарі храму (Опис, 1803, арк. 61зв.). Масивні триярусні срібні піддони, оздоблені скульптурними позолоченими фігурками янголів та гірляндами, демонструють високу майстерність виконання, притаманну творам золотаря Матвія Наруновича, клейма якого вибиті на предметах (Березова, 2019, с. 506, рис. 11). Очевидно, що майстер у своїх творах послуговувався зразками європейського золотарства. У ризниці Успенського собору обліковувались два напрестольних свічники, надані монахом Вакхом (Опис, 1803, арк. 62). Стрункі витончені свічники (49 × 27 см), прикрашені рокайлевим декором, з трьома ніжками у вигляді кульок у пазурах, створені київським майстром з клеймом АН наприкінці ХVІІІ ст. Вкладний напис, розподілений по двох предметах, повідомляє про виготовлення свічників 1796 р. коштом іподиякона монаха Вакха Сиваша (інв. №№ ДМ-4481, ДМ-4787 – піддон свічника; рис. 1: 18) (Петренко, 1970, с. 146). Ще пара свічників, зроблених 1811 р. на престол до приділу св. Іоанна Предтечі Успенського собору коштом колезького радника князя Івана Кудашева (Опис, 1877, арк. 127зв.-128), також мають клейма золотаря АН (інв. №№ ДМ-4525, ДМ-4526; рис. 1: 19) (Петренко, 1970, с. 146).

Наступний корпус предметів з ризниці Успенського собору, які зберігаються у Скарбниці НМІУ, включає речі світського призначення, переважно посуд. Світські предмети надходили до ризниці у якості пожертв та вкладів, також у монастирі залишалися особисті речі ченців та архімандритів після їхньої смерті. Срібний посуд в описах ризниці другої половини ХVІІІ ст. облікований в окремих розділах: «Разная церковная серебрянная посуда в великом алтаре» (предмети, які використовували під час відправ) та «Разная серебрянная посуда в великомъ на горѣ скарбцѣ». До останнього входили срібні кухлі, розтрухани, стакани, чайники, кавник, ложки, таці, свічники, чарки «водошні» і навіть дві срібні визолочені з черню ікони (Опис, 1763, арк. 30-31; Опис, 1778, арк. 104-110зв). Коштовні предмети зі складу «скарбцю» не тільки становили фінансовий капітал, а й мали художню і меморіальну цінність. Сюди ж переводили предмети, які з часом вже не використовували

¹⁷ За архівними джерелами, Іван Дмитрієвич Двигубський, відставний сотник Зміївського слобідського полку, 1734/35 рр. прийняв постриг під ім'ям Іоаким у приписному до Києво-Печерської лаври Зміївському Миколаївському монастирі (Кагамлик, 2005, с. 359). Дата, зафіксована у вкладному написі на свічниках («1735 году марта 25 день»), дозволяє уточнити рік прийняття постригу.

при богослужіннях. У XVIII–XIX ст. «скарбець» зберігався на хорах собору, як окрема частина лаврської ризниці. Його склад ретельно фіксувався у книгах обліку ризниці. Збережений корпус пам'яток у колекції Скарбниці НМІУ засвідчує, що у цій своєрідній лаврській казні сформувалася унікальна колекція європейського срібла, предмети якої слугували зразками для українських золотарів.

На жаль, більшість цих предметів не має вкладних написів, а їхні описи надзвичайно стислі та не несуть інформації про джерело їх надходження. Встановити факт перебування речей у «скарбці» дозволяють цифри, гравійовані на денцях багатьох предметів, які відповідають номерам за описами ризниці Успенського собору 1778 та 1803 рр. Також на деяких предметах зустрічаються надряпані написи «*КПЛавра, 1922 р.*», вірогідно, нанесені під час вилучення з монастиря. Наприклад, такий напис і ризничий номер присутні на денці кухля з фігуркою пелікана на кришці, який зберігається у музеї Вікторії та Альберта (інв. № LOAN:GILBERT.607-2008)¹⁸. Кухоль зафіксований у «скарбці» під № 1 (Опис, 1778, арк. 104), його фотознімок розміщений у Альбомі ризниці Києво-Печерської лаври (Альбом видов, арк. 66, інв. № КПЛ-Ф-13124).

До нечисленних речей, позначених вкладним написом, належать парні кубки, виготовлені Натанаелем Шлаубіцем (Nathanael Schlaubitz) у Гданську наприкінці XVII ст. У описах XVIII ст. вони названі *розтруханами*¹⁹, встановленими на статуях (Опис, 1758, арк. 120; Опис, 1778, арк. 104зв.). Витончені посудини великого розміру були надані «до обителі манастира пещерскаго» полковником Константином Мокієвським 1697 р., про що свідчить напис, вирізьблений по краю піддону на звороті (інв. №№ ДМ-2231, ДМ-2232; рис. 1: 20) (Музей історичних коштовностей України, 2004, кат. № 240; Березова, Волковинська, 2006, с. 122–123). Зауважимо, що ім'я вкладника в описах вперше зафіксоване лише у 1803 р. (Опис, 1803, арк. 232).

У Скарбниці НМІУ зберігається принаймні шість масивних срібних кухлів, що походять з ризниці Успенського собору. За № 2 у переліку посуду зазначений срібний пістряво золочений старовинний кухоль з литою фігурою лебедя на кришці. Кухоль, оздоблений рослинним декором, створений у Лейпцигу, очевидно, наприкінці XVII ст. По краю його основи поставлені клейма: оглядове, річне та майстра Йоганна Пауля Шмідта (Johann Paul

¹⁸ Tankard and coins, silver and parcel-gilt with silver coins, Daniel Dankmeyer, Mittau, Latvia, ca.1700: <https://collections.vam.ac.uk/item/O156803/tankard-dankmeyer-daniel>

¹⁹ Розтрухан = roztruchan (пол.) – велика срібна чаша зооморфної форми, іноді прикрашена коштовним камінням, використовувалася для тостів і як прикраса столу; розтрухан поширився в другій половині XVI і в XVII ст., особливо в Англії, Німеччині та Польщі (<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/roztruchan;3969393.html>). У описах лаврського церковного майна XVIII ст. цей термін використаний для срібних кубків різних форм.

Schmidt) (інв. № ДМ-1315; рис. 1: 21)²⁰. Аналогічний набір клейм розміщено ще на одному позолоченому кухлі, тулуб і кришка якого прикрашені ажурними срібними накладками з карбованим бароковим узором у вигляді вигнутого листа сухого аканта з квітками (інв. № ДМ-1305; рис. 1: 22)²¹. Витвором золотаря з Лейпцига є і позолочений кухоль, тулуб якого огорнутий накладним срібним прорізним декором з овальними медальйонами із зображеннями трьох жіночих фігур з символами чеснот. Кухоль, створений у 1675–1677 рр., позначений клеймом майстра-монограміста I.P.S. (інв. № ДМ-1328; рис. 1: 23)²². Оригінальним декором вирізняється кухоль майстра Ганса Фрюїнсфельда (Hans Frühinsfeld), який працював у Нюрнберзі у 1644–1674 рр. На золоченому тулубі, оздобленому срібними опуклими віялоподібними мушлями і кнорпель-орнаментом, розміщені шість зображень різних птахів, виконаних канфарником. На кришці кухня встановлена срібна фігурка лебедя, навколо якої гравійовані імена шведської родини Олофів²³ (інв. № ДМ-1334; рис. 1: 24) (Березова, 2011, с. 278; Музей історичних коштовностей України, 2011, с. 56). Останні три предмети з'являються у описах не раніше 1770-х рр. і обліковані за №№ 32, 31 і 33 відповідно (Опис, 1778, арк. 106зв.-107). Можна припускати, що такі речі надходили до монастиря як дарунки, еквівалентні грошовому внеску.

Наступні кілька предметів позначені гравійованими зображеннями гербів духовних осіб²⁴ і очевидно походять з особистого майна архієреїв. Срібний з частковою позолотою кухоль, декорований по тулубу і кришці рядами опуклих сердець, з литою золоченою фігурою оленя на кришці, створений у Аугсбурзі наприкінці XVII ст. майстром Марксом Шаллером (Marx Schaller) (інв. № ДМ-1335; рис. 1: 25). На одному з сердець гравійований герб Корчак у супроводженні інсигній митрополита та латинськими літерами «K S E L O P M K» навколо (рис. 2: 1) (Березова, Волковинська, 2008, с. 206–207). Літери навколо герба можна розшифрувати як «*Кирило Шумлянський Єпископ Луцький*,

²⁰ Кухоль. 1683–1703. Німеччина, Лейпциг. Майстер Йоганн Пауль Шмідт. Срібло. Лиття, карбування, золочення. Висота – 208 мм, діаметр основи – 175 мм, довжина – 230 мм. Інв. № ДМ-1315.

Важко пояснити наявність на предметі річного клейма, яке відповідає 1662–1664 рр., адже Йоганн Пауль Шмідт отримав звання майстра лише у 1683 р. Подібну невідповідність спостерігаємо й на кухлі під інв. № ДМ-1305 та на майже аналогічному з колекції Ермітажу (Лопато, 2002, с. 157, кат. № Лг 5).

²¹ Кухоль. 1683–1703 рр. Німеччина, Лейпциг. Майстер Йоганн Пауль Шмідт. Срібло. Лиття, карбування, золочення. Висота – 185 мм, діаметр основи – 161 мм. Інв. № ДМ-1305.

²² Кухоль. 1675–1677 рр. Німеччина, Лейпциг. Невідомий майстер з клеймом I.P.S. Срібло. Лиття, карбування, золочення. Висота – 188 мм, діаметр основи – 156 мм, довжина – 214 мм. Інв. № ДМ-1328.

²³ Докладніше див.: https://goldenukr.com.ua/?page_id=7430

²⁴ Оскільки герби нанесено у спосіб гравіювання переважно на готові вироби більш раннього часу виготовлення, припускаємо, що така відмітка слугувала позначкою власника предмета.

Острозький, Переяславський, Митрополит Київський». Після смерті Київського митрополита Юсафа Кроковського єпископ Кирило керував справами Київської митрополії з травня 1718 до 1722 р.

Герби митрополита Варлаама Ясинського та архімандрита Мелетія Вуяхевича гравійовані на кришці кухля гданської роботи (інв. № ДМ-1333; рис. 1: 26; 2: 2). Кухоль, позолочений корпус якого декорований срібним рельєфним акантовим листям та динамічними фігурками ангелів, виготовив майстер Йоганн Готфрід Голл (Johann Gottfried Holl) у 1678–1689 рр. (Березова, Волковинська, 2005, с. 124). Можливо, зображення двох гербів пов'язане з подіями 1690 р., коли Варлаама Ясинського було обрано митрополитом Київським, а Михайла Вуяхевича (у чернецтві – Мелетія) – архімандритом Києво-Печерської лаври.

До особистих речей печерського архімандрита Іоанікія Сенютовича належали десять срібних суцільно золочених стаканів з фактурною поверхнею тулуба, на денці яких гравійовано герб Сенюта під короною в оточенні літер «І Σ Ν Μ Κ»²⁵ (рис. 2: 3). Стакани створені у різних центрах золотарства. Стакан (інв. № ДМ-1106; рис. 1: 27) виготовлений у польському місті Олава майстром Готфрідом Кіттелем (Gottfried Kittel) у 1697–1715 рр. (Волковинська, 2007, с. 156). Два стакани (інв. №№ ДМ-1112, ДМ-1113) позначені також польськими міськими клеймами, можливо, Вроцлава та Глогува. Причому, саме на цих двох предметах літери навколо герба мають такий вигляд: «І Σ Α Μ Κ». На інших стаканах (інв. № ДМ-1104, ДМ-1105, ДМ-1107–ДМ-1111) клейм нема. На денцях всіх стаканів гравійовано № 12. Відомості про предмети зафіксовані у описі «скарбцю» 1803 р.: «12. Стакановъ медовыхъ сребренныхъ работы подъ фось (матової – авт.) въ нутрѣ и съ наружи вызолоченныхъ одиннадцать, съ гербомъ на исподѣ Иоанникія Сѣнютовича...» (Опис, 1803, арк. 233).

Зі «скарбцю» походять й оригінальні позолочені чарки, встановлені на три ніжки-кульки і прикрашені ажурними сітками, виконаними у техніці скані. Під вінцями кожної чарки гравійовано напис: «*Іеромонахъ Іоасафъ Сѣнютовичъ, Старецъ Печерскій*»²⁶. Дві чарки зберігаються у колекції Скарбниці НМІУ (інв. №№ ДМ-1185, ДМ-1188; рис. 1: 28) (Музей історичних коштовностей України, 2004, кат. № 170), дві – у збірці НМІУ (інв. № РДМ-938, РДМ-939) (Національний музей, 2001, с. 85, 194). Чарки зазначені у переліку «скарбцю» за № 45: «*Чарок водошныхъ въ лютверковыхъ кожушках на пуколкахъ двенадцать*

²⁵ Варіант розшифрування літер запропоновано Марком Петренком у роботі, присвячений українським родовим гербам, але місце виготовлення та окремі інвентарні номери предметів у публікації вказані помилково (Петренко, 2006, с. 83). Герб Сенюта у супроводі інсигній архімандрита та з іншим набором літер зображено на портреті Іоанікія Сенютовича (інв. № КПЛ-П-481) (Український портрет, 2006, с. 180–181).

²⁶ На предметах є відмінності у написанні літери С/Σ.

визолоченныхъ...» (Опис, 1778, арк. 107зв.). Зауважимо, що до збірки Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у 1924 р. надійшло лише сім з дванадцяти чарок²⁷.

Дванадцять стаканів «медових» надійшли до ризниці від майбутнього архімандрита Києво-Печерської лаври Романа Копи (Опис, 1803, арк. 232зв.). На денцях срібних суцільно золочених з пунцованою поверхнею стаканів нанесений гравійований напис по колу: *«Іеросх(м) : Романъ Копя Блю(ст) : пещ : п(д) : Антоніѣ. #аѣкз [1727]»* (інв. №№ ДМ-1091–ДМ-1095, ДМ-1097–ДМ-1103; рис. 1: 29; 2: 4). Предмети виготовлені у Вроцлаві у 1721–1725 рр. відомим майстром Тобіасом Широм (Tobias Schier) (Березова, Волковинська, 2006, с. 53). Зазначимо плідну співпрацю вроцлавського майстра з Лаврою: він створив запрестольний хрест 1722 р. для головного вівтаря Великої церкви (Опис, б/р, арк. 125-126; інв. № КПЛ-Н-4599) та унікальну срібну дарохранильницю, вкладену до Успенського собору 1725 р. (Опис, б/р, арк. 189-191; інв. № КПЛ-Н-2756).

Власний герб печерського архімандрита у 1730–1736 рр. Романа Копи гравійований на кількох невеликих (висота – 45 мм, діаметр – 65-69 мм) срібних з позолотою чарках-ковпачках, які ще називали непроливайкама. Поверхня посудин декорована густо розташованими крапками, виконаними у техніці фактурного карбування. На стінках кожної з чарок у круглому медальйоні на срібному тлі вирізьблено герб з атрибутами влади архімандрита (палицею і посохом), навколо розташовані літери «Р К А Л К П». На ввігнутих всередину денцях проставлені клейма і гравійовані ризничні номери. Одна з чарок виготовлена у Вроцлаві майстром Даніелем Вольфом (Daniel Wolff), роки діяльності якого припадають на 1676–1712 рр. (інв. № ДМ-1083; рис. 1: 30; 2: 5). Три чарки, позначені клеймом МН, ймовірно виконані українським майстром Матвієм Наруновичем у 1730-х рр. (інв. №№ ДМ-1062, ДМ-1069, ДМ-1086) (Дженкова, 2012, с. 281-284; Березова, 2019, с. 507). На денцях предметів гравійовано № 24, за яким у описі зазначено: *«Стакановъ виновихъ сребренныхъ называемыхъ колпаконъ двенадцать Романа Копы архимандрита печерскаго внутрь и съ наружи вызолоченные, кромъ гербовъ кои подфосъ зделаны...»* (Опис, 1803, арк. 233зв., № 24).

У колекції Скарбниці НМІУ зберігається група аналогічних чарок, позначених номерами переліку «скарбцю» ризниці Успенського собору. Ініціали власника у вигляді літер «L В» та № 25 гравійовані на денцях чотирьох чарок роботи Матвія Наруновича (інв. №№ ДМ-1061, ДМ-1076, ДМ-1078, ДМ-1082; рис. 1: 31; 2: 6). У описі за вказаним номером записані дванадцять срібних «*стакановъ виновихъ*» у вигляді ковпачків, що належали печерському

²⁷ «Сім чарок срібних в ажурних сітках на трьох ніжках» зафіксовані у складі скарбу, знайденого в Лаврі, який був переданий представнику ВУІМ Д. Щербаківському 29.12.1924 р. (Список речей музейного значення, арк. 1зв., № 91-97).

архімандриту Луці Білоусовичу (Опис, 1803, арк. 234, № 25). Номером 26 та різними ініціалами позначено групу чарок, виготовлених у 30-70-х рр. XVIII ст. золотарями Вроцлава (інв. №№ ДМ-1073, ДМ-1058, ДМ-1059, ДМ-1071, ДМ-1072, ДМ-1074, ДМ-1075, ДМ-1079, ДМ-1081) та Аугсбурга (інв. №№ ДМ-1060, ДМ-1080; рис. 1: 32). На чарках аугсбурзької роботи (інв. №№ ДМ-1088, ДМ-1089, ДМ-1090; рис. 1: 33; 2: 7) нанесено цифру 28 (Дженкова, 2012, с. 285-287). За вказаними номерами обліковані відповідно комплекти з дванадцяти та трьох стаканчиків, зроблених у вигляді ковпачків, без вказівки джерела надходження. Подібні чарки зберігалися як у «скарбці», так і серед посуду у трапезі (Опис, 1803, арк. 234, № 26, 28).

Низка предметів з різниці прикрашені гербами світських осіб – це срібний з позолоченим декором чайник²⁸ з гербом переяславського полковника Степана Томари (рис. 2: 8), виконаний знаним київським золотарем Іваном Равичем не пізніше 1715 р. (інв. № ДМ-7905; рис. 1: 34) (Петренко, 1970, с. 106–107; Березова, Терешук, 2022, с. 109).

Родовим гербом позначене срібне золочене блюдо, надане до печерської обителі княгинію Наталією Долгоруковою на поминання свого сина. На карбованому борті блюда, між зображеннями чотирьох святих, розміщено вкладний напис. Предмет виконано у 1769–1771 рр. українським майстром з ініціалами ΘСС (інв. № ДМ-7906; рис. 1:35) (Палатная, 2015). Блюдо зберігалось у вівтарі собору серед церковного посуду і використовувалося у якості антидорного (Опис, 1778, арк. 102зв, № 30; Опис, 1877, арк. 267зв.-268).

Окрім предметів церковного начиння, у різниці ретельно обліковували дорогоцінні прикраси, які численні богомольці дарували до шанованих ікон. Серед них були як індивідуально виготовлені оздоби, так і елементи жіночого вбрання. Зокрема, у Скарбниці НМІУ зберігаються коштовності, які прикрашали намісну ікону «Богородиця з немовлям» у головному іконостасі Успенського собору – це шиті перлами та оздоблені дорогоцінним камінням поруч (інв. № ДМ-5984; рис. 1: 36) (Музей історичних коштовностей України, 2004, кат. № 145), зірка (інв. № ДМ-5986; рис. 1: 37) і бант (інв. № ДМ-5985; рис. 1: 38), а також ювелірна прикраса у вигляді брошки (інв. № ДМ-5988; рис. 1: 39). Вклади надійшли від різних осіб у 1820-ті рр. (Опис, 1863, арк. 39–41; Сіткарьова, 2000, с. 215).

Отже, на даному етапі дослідження нами виявлено близько 85 предметів з дорогоцінних металів і тканин сакрального та світського призначення²⁹. Представлені пам'ятки XVI – початку XIX ст. з колекції Скарбниці НМІУ, що перебували в різниці Успенського собору, є

²⁸ У описах XVIII ст. предмет названо чайником, з початку XIX ст. – кавником. Наприклад, у описі «скарбцю» 1803 р. за № 16 (який гравійовано на денці предмету) зазначений «*кофеиникъ сребреный пестропозолоченный*» (Опис, 1803, арк. 233).

²⁹ Автори висловлюють глибоку вдячність за всебічне сприяння у дослідженні Тетяні Савченко, старшому науковому співробітнику відділу колекцій з дорогоцінних металів, зберігачу групи «Пам'ятки ювелірного мистецтва XV–XXI ст. в Україні» фондового зібрання Скарбниці НМІУ.

лише невеликою частиною унікального лаврського зібрання. Разом з тим вони репрезентують традиції золотарства різних часів та регіонів, містять безцінні відомості про майстрів та історичних особистостей. Дослідження предметів зі складу ризниці дозволяє не тільки розширити інформаційний контекст пам'яток мистецтва, але і відтворити історію формування цієї унікальної колекції. Комплекс виявлених предметів є справжньою національною скарбницею, що представляє зріз українського й європейського мистецького надбання XVI–XIX ст.

Сподіваємось, розпочата робота дозволить поступово виявити в музейних зібраннях України інші предмети ризниці Києво-Печерської лаври та здійснити максимально повну реконструкцію її складу.

Рис. 1. Предмети з лаврської ризниці у колекції Скарбниці НМІУ.

		
<p>1. Кадило (ДМ-7904)</p>	<p>2. Лампада (ДМ-7883)</p>	<p>3. Хрест (ДМ-7909)</p>
		
<p>4. Потир (ДМ-7865)</p>	<p>5. Дискос (ДМ-7866)</p>	<p>6. Потир (ДМ-7870)</p>
		
<p>7. Потир (РДМ-1444)</p>	<p>8. Дароносиця (ДМ-7899)</p>	<p>9. Євангеліє (ДМ-4371)</p>

		
<p>10. Апостол (ДМ-4365)</p>	<p>11. Євангеліє (ДМ-447)</p>	<p>12. Євангеліє (ДМ-1511)</p>
		
<p>13. Митра (ДМ-5967)</p>	<p>14. Панагія (ДМ-5971)</p>	<p>15. Палиця (ДМ-8046)</p>
		
<p>16. Піддони свічників (ДМ-4784, ДМ-4785)</p>	<p>17. Піддони свічників (ДМ-5528, ДМ-5530)</p>	<p>18. Свічник і піддон свічника (ДМ-4481, ДМ-4787)</p>

		
<p>19. Свічники (ДМ-4525, ДМ-4526)</p>	<p>20. Кубки парні (ДМ-2231, ДМ-2232)</p>	<p>21. Кухоль (ДМ-1315)</p>
		
<p>22. Кухоль (ДМ-1305)</p>	<p>23. Кухоль (ДМ-1328)</p>	<p>24. Кухоль (ДМ-1334)</p>
		
<p>25. Кухоль (ДМ-1335)</p>	<p>26. Кухоль (ДМ-1333)</p>	<p>27. Стакан (ДМ-1106)</p>
		
<p>28. Чарки (ДМ-1185, 1188)</p>	<p>29. Стакани (ДМ-1091-1095)</p>	<p>30. Чарка (ДМ-1083)</p>

		
<p>31. Чарка (ДМ-1061)</p>	<p>32. Чарка (ДМ-1080)</p>	<p>33. Чарка (ДМ-1089)</p>
		
<p>34. Чайник (ДМ-7905)</p>	<p>35. Блюдо (ДМ-7906)</p>	<p>36. Поруч (ДМ-5984)</p>
		
<p>37. Зірка (ДМ-5986)</p>	<p>38. Бант (ДМ-5985)</p>	<p>39. Брошка (ДМ-5988)</p>

Рис. 2. Герби, написи і позначки ризниці на предметах

		
<p>1. Герб на кухлі (ДМ-1335)</p>	<p>2. Герби на кухлі (ДМ-1333)</p>	<p>3. Герб і позначка ризниці на стакані (ДМ-1106)</p>
		
<p>4. Напис і позначка ризниці на стакані (ДМ-1097)</p>	<p>5. Герб на чарці (ДМ-1083)</p>	<p>6. Ініціали і позначка ризниці на чарці (ДМ-1061)</p>
		
<p>7. Позначка ризниці на чарці (ДМ-1089)</p>		<p>8. Герб на чайнику (ДМ-7905)</p>

Джерела і література

Абашина Н., Полюшко Г. Ризниця Успенського собору // Успенський собор. Наук.-популяр. видання /Л. Михайлина, Н. Абашина, О. Сіткарьова, Г. Полюшко, С. Пивоваров. – Київ: Балтія-Друк, 2015. – С. 161–199.

Альбом видов Успенской Киево-Печерской Лавры и снимков древностей и достопримечательностей, хранящихся в ее ризнице. Фонди НЗКПЛ, КПЛ-Ф-12968-13164.

Арустамян Ж. Г., Баглій В. О. Невідомий твір майстра Федора Золотаря у зібранні Музею історичних коштовностей України // Національний музей історії України – скарбниця історичної пам'яті українського народу (тематичний збірник наукових праць) – Київ, 1999. – С. 45–52.

Бартош А. Є. Ризниця Успенського собору Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. – Київ, 2001. – Вип. 3. – С. 75–84.

Березова С. А. Нюрнберзьке срібло в колекції Музею історичних коштовностей України // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», 15-17 листопада 2010 р. – Київ, 2011. – С. 270–280.

Березова С. А. Твори Матвія Наруновича в колекції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України // Науковий вісник Національного музею історії України. – Київ, 2019. – Число 4. – С. 504–519.

Березова С. А., Волковинська О. А. Аугсбургське срібло з колекції МІКУ // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», 12-14 листопада 2007 р. – Київ, 2008. – С. 204–214.

Березова С. А., Волковинська О. А. Вроцлавське срібло із зібрання МІКУ // Музейні читання. Матеріали наукових конференцій «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», 2002–2003 рр. – Київ, 2006. – С. 49–58.

Березова С. А., Волковинська О. А. Гданське срібло з колекції Музею історичних коштовностей України // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», 5-6 грудня 2005 р. – Київ, 2006. – С. 119–130.

Березова С. А., Терещук О. М. Твори київського золотаря Івана Равича у зібранні Скарбниці НМІУ // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – Київ, 2022. – С. 102–114.

Варивода А. Г. Пожертви церковного текстилю до Успенського собору Києво-Печерської лаври у контексті благодійної діяльності козацької еліти // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. – С. 311–316.

Вклади та вкладники Успенського собору Києво-Печерської лаври. XVI – поч. XX століття (Сакральні тканини і вироби з металу у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника): Каталог / Упорядники В. Щербакова, Г. Листопад. – Київ: КВЦ, 2005.

Волковинська О. А. Предмети з Олави (Польща) в колекції Музею історичних коштовностей України // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», 11-13 грудня 2006 р. – Київ, 2007. – С. 153–156.

Дженкова Е. В. К вопросу об атрибуции некоторых чарок из коллекции Музея исторических драгоценностей Украины // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», 14-16 листопада 2011 р. – Київ, 2012. – С. 279–292.

Евгений (Болховитинов), митрополит. Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер. 3-е изд., испр. и умнож. – Киев, 1847.

Золота скарбниця України. Каталог. – Київ: Акцент, 1999.

Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.) – Київ, 2005.

Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник: Фотоальбом / Авт. тексту: М. П. Петренко, В. П. Петропавловський. – Київ: Мистецтво, 1974.

Києво-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии / П. Л. (П. Г. Лебединцев). – Киев: С. В. Кульженко, 1894.

Корусь Е. «Сие Евангелие обложено серебром...» // Антиквар. – 2012. – № 7–8 (65). – С. 44–53.

Кочегаров К. [2021.] «Таємниці потиру гетьмана Івана Самойловича» // «ІВ\НВ». (Електронний ресурс). Код доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=1xx84WNcvxY>

Крізь віки: Київ в образотворчому мистецтві 12–20 ст. – Київ: Мистецтво, 1982.

Лопато М. Н. Немецкое художественное серебро в Эрмитаже. Каталог. – СПб, 2002.

Лопухіна О. Старовинний Деїсус із ризниці Успенського собору Києво-Печерської лаври і його підписна копія // Могилянські читання 2020. Відбудова християнських святинь України: історія, здобутки, перспективи. – Київ, 2020. – С. 161–165.

Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. З фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / М. А. Шамрай; співголови ред. кол. О. С. Онищенко. – Київ: НБУВ, 2005. – 334 с.

Мишнева О. Панагіар 1655 року київського майстра Федора // Мистецька спадщина. Матеріали та дослідження. – Київ, 1993.

Музей історичних коштовностей України. Альбом / Упоряд. Ключко Л. С., Підвисоцька О. П., Старченко О. В. та ін. – Київ: Мистецтво, 2004.

Музей історичних коштовностей України. Альбом. – Київ, 2011.

Національний музей історії України. Фотоальбом / упор. Н. Ковтанюк, О. Федотова. – Київ: Емма, 2001.

Опис ризниці Великої Успенської церкви 1920 р. [Опись ризницы Великой Успенской церкви. Копия]. – 1920. – ЦДАК України, ф.128, оп.2заг, спр.539.

Опис ризниці Києво-Печерської лаври 1863 р. [Главная церковная и ризничная опись Киево-Печерской Успенской лавры. Часть первая. 1863 г.]. – 1863. – Фонди НЗКПЛ, КПЛ-А-350.

Опис ризниці Києво-Печерської лаври 1877 р. [Главная церковная и ризничная опись Киево-Печерской Успенской лавры. 1877 г.]. – 1877. – Фонди НЗКПЛ, КПЛ-А-369.

Опис ризниці Києво-Печерської лаври. Початок ХХ ст. [Книга описів предметів церковного начиння з ризниці Успенського собору КПЛ. Початок ХХ ст.]. – (б/р). – Фонди НЗКПЛ, КПЛ-А-363.

Опис ризниці Успенського собору 1758 р. [Именная Опись всех имеющихся в соборной лавры Киевопечерския Успения пресвятыя Богородицы церкви, священных и других вещей. 1758 г.]. – 1758. – Фонди НЗКПЛ, КПЛ-А-945.

Опис ризниці Успенського собору 1763 р. [Опись имущества ризницы Успенского собора. 1763 г.]. – 1763. – ЦДАК України, ф.128, оп.2 заг., спр.8.

Опис ризниці Успенського собору 1778 р. [Опись по указаному Святейшего правительствующего Синода велению в лавре Киево-Печерской в Большой Лаврской церкви имеющимся разным церковным и протчим вещам. 1778 г.]. – 1778. – Фонди НЗКПЛ, КПЛ-А-1405.

Опис ризниці Успенського собору 1803 р. [Опись всем сосудам и другим золотым и серебрянным утварям, также всему священному облачению и всем всякого звания вещам, в Большой лаврской соборной Успения Пресвятой Богородицы церкви в наличности имеющимся. 1803 г.]. – 1803. – Фонди НЗКПЛ, КПЛ-А-357.

Опись движимого и недвижимого имущества, принадлежавшего Киевопечерскому монастырю, составленная при передаче этого монастыря архимандриту Никифору Туру. 1593 апреля 24. // Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 1: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Югозападной России. – Т. I. – Киев, 1859. – С. 375–388.

Палатна С. Г. Панагії з колекції Музею історичних коштовностей України // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», 11-13 грудня 2006 р. – Київ, 2007. – С. 157–167.

Палатная С. Г. История серебряного блюда из коллекции Музея исторических драгоценностей Украины // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», 10-12 листопада 2014 р. – Київ, 2015. – С. 306–313.

Петренко М. З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. – Київ: Наукова думка, 1970.

Петренко М. З. Українські родові герби та їх значення в атрибуції музейних пам'яток // Лаврський альманах. – Київ, 2006. – Вип. 15. Спецвипуск 6. – С. 82–89.

Полюшко Г. Інокентій Гізель – Архимандрит Києво-Печерський: Сторінка некрополя Успенського собору // Пам'ятки України: історія та культура. – 2008. – № 1. – С. 66–69.

Полюшко Г. В. Втрачені скарби Лаврського музею: пошуки і знахідки. – Київ, Абрис, 2001.

Полюшко Г. В. До питання атрибуції золотої митри з колекції Музею історичних коштовностей України // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», 11-13 грудня 2006 р. – Київ, 2007. – С. 168–171.

Полюшко Г. В. Ігорівська ікона Божої Матері. Історія і доля святині. – Київ, 2012.

Полюшко Г. В. Прикрашання головного іконостасу Успенського собору. – Київ, 1995 // Фонди НЗКПЛ, інвентарний № КПЛ-А-ТЗ-1401.

Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским: (По рукописи Моск. гл. арх. М-ва иностр. дел). Вып. 1–5/ Пер. с араб. [и предисл.] Г. Муркоса. – М., 1897. – [2], VI.

Постникова-Лосева М. М. Серебряные изделия ювелиров Сербии и Дубровника XIV–XVII веков в музеях Москвы и Ленинграда // Древнерусское искусство. Зарубежные связи [т. 9]. Москва: Наука, 1975. – С. 172–214.

Прокоп'юк О. Б. Реєстр вкладників Києво-Печерської лаври за описами ризниці Успенського собору // Rocznik Wołchowitowski=Болховітіновський щорічник 2017/2018. – Poznań; Kijów, 2019. – S. 391–431.

Пуцко В. Г. Київська готична кадильниця 1541 р.: до вивчення музейних раритетів // Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ ст. – Київ, 2004. – С. 141–144.

Пуцко В. Г. Київський срібний хрест-мощовик 1671 р. майстра Федора Золотаря // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», 18-20 листопада 2013 р. – Київ, 2014. – С. 386–393.

Реєстр 1739 р. [Реєстр всех сосудов и всяких утварий обретающихся во святой великой Богоматерной Церкви Печерской. 1739 г.]. Фонди НЗКПЛ, КПЛ-А-387.

Сергій О., Березова С. Три вкладних потири Києво-Печерської лаври середини XVIII ст.: особливості іконографії // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ, 2020. – С. 244–249.

Сергій О. С. Вклади – інформаційне джерело до біографії дарувальника // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Вісімнадцятої Міжнародної наукової конференції (травень – червень 2020 р.). – Київ, 2020. – С. 216–219.

Сіткарьова О. В. Успенський собор Києво-Печерської Лаври: До історії архітектурно-археологічних досліджень та проекту відбудови. – Київ: Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра, 2000.

Список речей музейного значення зі скарбу знайденого в Лаврі. Архів відділу фондів Національного художнього музею України, оп.1, од.зб. 88, спр. 7/132.

Титов Ф. Києво-Печерская лавра // Православная богословская энциклопедия или Богословский энциклопедический словарь.: под ред. проф. А. П. Лопухина: В 12 томах. – Петроград: Т-во А. П. Лопухина, 1909. – Т. 10. – С. 695–707.

Український портрет XVI–XVIII століть: каталог-альбом / авт.-уклад.: Г. Белікова, Л. Членова ; авт. вступ. ст.: В. Александрович [та ін.]. – 2-ге вид. – Хмельницький: Галерея; Київ: Артанія Нова, 2006.

Чередниченко А. М. Ф. І. Шміт та Ф. М. Морозов: біля витоків Музею культур та побуту на території Києво-Печерської лаври (1920-ті рр.) // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури.– Київ, 2013. – Вип. 28. – С. 77–85.

Шероцький К. В. Киев: путеводитель. – Киев: С. В. Кульженко, 1918.

Щербаківський Д. Готичні мотиви в українському золотарстві // Україна: науковий трьохмісячник українознавства. – Київ: Держ. вид-во України, 1924. – Кн. 4. – С. 3–11.